

УДК 811.161.2:801.81

Дядищева-Росовецька Ю. Б., к. філол. н., доц.

**ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ТИПІВ ПОВТОРІВ В
УКРАЇНСЬКІЙ ЛІРИЧНІЙ ПІСЕННОСТІ
(на матеріалі збірника Зоріана Доленги-Ходаковського)**

У статті характеризуються типи повторів в українській ліричній пісенності (на матеріалі збірника Зоріана Доленги-Ходаковського).

Ключові слова: лінгвофольклористика, повтори, тропи, український фольклор.

Дослідники не лише української, але і слов'янської лінгвопоетики не раз звертали увагу на таку яскраву особливість усної народної ліричної пісенності, як різноманітні повтори. Відомо, що повтори – один із основних засобів художньої організації тексту фольклорного твору. Також це одна із фігур мови, що слугує досягненню "виражального чи виражально-зображального ефекту" [13, с. 459], а крім того використовується для підвищення емоційно-експресивної ваги слів в уснопоетичному тексті. У пропонованій роботі ми розглянемо повтори української ліричної пісні на широкому тлі лінгвофольклористичних і лінгвістичних досліджень цього явища.

Невипадково конкретні спостереження здійснювалися нами саме на матеріалі народних ліричних пісень у записах, зроблених З. Доленгою-Ходаковським [14, с. 399–474], адже він не лише сам із великим пієтетом підходив до збираного ним фольклорного матеріалу, а й закликав до цього своїх колег. Не може не вражати той факт, що до цієї бездоганної позиції дослідник доходить інтуїтивно в той час, коли, безумовно, не були ще розроблені наукові вимоги до польових фольклористів-збирачів матеріалу. Так, наприклад, ми лише подекуди зустрічаємо відповідні ремарки щодо повторів у записах видатного вченого-мовознавця, майбутнього першого директора

Інституту мовознавства ВУАН Г. Ткаченка: "Трись, горошку, три стручки, (двічі)..." [2, с. 16].

Науковці не раз зверталися до вивчення повторів у різних аспектах, і не тільки в поетичних контекстах, але й прозових: так, Т. Жук досліджує лексичні та синтаксичні повтори на матеріалі українських народних казок. Проте, на відміну від тих же прозових жанрів, у фольклорному поетичному контексті вони звучать невимуснено й видаються природними.

На матеріалі сучасної російської літературної мови розглядали останнім часом повтори Л. Заверіна ("Повтор – универсальное средство создания речевой экспрессии" (1995) [5]), В. Чуглов ("Повтор словоформы с последующим распространением как синтаксическое явление" (2004) [13]) і Л. Ксенофонта ("Семиотические свойства повтора во фразеологизированных единицах языка" (2008) [8]), та ін. На жаль, менше цікавили дослідників власне фольклорні повтори. Праці Л. Гусарової ("Вариативный лексический повтор в языке севернорусских былин: Автореф. дис... канд. филол. наук" (1986) [3]) і Л. Невської ("Повтор как имманентное свойство фольклорного текста" (1996) [11]) можна розглядати як маргіналії на берегах старої, але зовсім не застарілої праці А. Євгенєвої, що вийшла з друку півстоліття тому.

Повтори привертали увагу дослідників-мовознавців і раніше: І. Чередниченко у 1962 році підкреслює: "Повтор окремих слів, словосполучень, речень, повнозначних і службових слів є одним із ефективних прийомів побудови розгорненого висловлювання, особливо в художній мові, де повтор вживається як один із видів поетичних фігур" [8, с. 380]. Далі дослідник уточнює: "Концентруючи увагу на повторюваних синтаксичних одиницях, цей стилістичний прийом посилює їх художньо-зображальні властивості і разом з тим слугує засобом контекстуальної організації висловлювання" [8, с. 381].

Трохи згодом, у 1967 році, А. Коваль, автор підручника з практичної стилістики сучасної української мови, зауважувала щодо цього тропу: "Повтори того самого слова, як і інші типи зближень, – явище, властиве, насамперед народній пісенній

творчості <...> Основне призначення повторів – підсилення експресії, створення певної стилістичної орнаменталізації" [7, с. 152]. І з цим, безумовно, не можна не погодитись.

Для отримання повної картини варто, напевне, розглядати повтор у фольклорних поетичних текстах у широкому його розумінні.

Сучасна дослідниця М. Каган зауважує, що до повторів відносяться, за її спостереженнями, і дослівно повторювані рефрени, і оклики, і зачини тощо [6, с. 125]. На своєму матеріалі – в тексті "Слова о полку Ігоревім" – вона також до повторів додає слова, які маркують ланцюжки логічних речень, що ідуть одне за одним, а ще синтаксично симетричні фрази – семантично близькі, проте такі, що не збігаються текстуально, до того ж і цілі фрагменти, що експресивно й семантично здійснюють зв'язок між окремими місцями твору.

Автор фундаментальної монографії з описової лінгвофольклористики "Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XX вв." (1963) [17] А. Євгенєва присвячує фактично все своє дослідження розглядові різних типів повторів: це повтори прийменників, сполучення однокореневих слів, синонімічні сполучення слів тощо. На особливу увагу при вивченні повторів (зокрема повторів прийменників) заслуговують, за твердженням дослідниці, такі складні й взаємопов'язані аспекти, як "а) питання традиції та питання історії мови, б) питання художніх стилістичних особливостей, в) питання відношення мови усних творів до діалектів, у царині розповсюдження яких живуть ці твори" [4, с. 20]. Другий розділ "Поєднання однокореневих слів та їх функції в усних творах" автор розпочинає твердженням: "Різні види поєднань однокореневих слів в усній поезії прийнято розглядати також у числі "повторів"" [4, с. 98]. Дослідниця покликається тут на відому працю Ф. Міклошича (1895) "Зображальні засоби слов'янського епосу", де "серед восьми видів "повторів" названо і зв'язок етимологічно споріднених слів". Ф. Міклошич зазначає, що "поруч із цим визначенням розглядуваного явища вживається ще й інше: "повторення кореня"" [10, с. 216, цит. за: 4, с. 98]. Це спостереження філолога можна було б проілюструвати таким прикладом: "Ой я тую далекою мітлами замечу..." [14, с. 400].

Дослідниця застерігає щодо досить вільного сьогодні застосування терміну "тавтологія" "і не лише стосовно сполучень однокореневих слів" [4, с. 98]. Вона робить екскурс до історії питання, звертаючись до праць основоположників теоретичної лінгвофольклористики – О. Потебні та Ф. Буслаєва. А вони були прихильниками широкого тлумачення терміна "тавтологія", "включаючи до нього не тільки поєднання однокореневих слів, але й синонімію, яка ґрунтується на суцільному збігу значення". Так, Ф. Буслаєв серед інших стилістичних особливостей "народної мови" віддавав перевагу саме тавтології, яка "надає мовленню значної сили та натхнення або повторенням того самого слова, або поєднанням двох чи трьох тотожних за значенням" [1, с. 180; цит. за 4, с. 98–99].

А. Євгенєва нагадує, що синонімію теж розглядають "як один із різновидів повторення" [4, с. 255]. Крім того, лінгвісти, які інтерпретували синонімічні сполуки "поза текстом, ізольовано, як явище "мови", визначають та пояснюють їх по-різному, залежно від того, до якої категорії явищ вони будуть включені" [4, с. 255]. Сама ж А. Євгенєва, спираючись на ідею О. Потебні, характеризує синонімічні пари, поділяючи їх "на три категорії, з яких для нас найбільш цікаві: "а) атрибутивні сполуки <...> *сила-військо*" і "в) *тождество*, в якому переважають власне синонімічні сполуки" [4, с. 255–256]. А. Коваль називає останнє явище *складними словами синонімічного характеру*: "вони, як правило, творять разом нове значення або новий відтінок значення і виявляють тенденцію до формального об'єднання компонентів. Такі утворення мають виразне фольклорне забарвлення..." [7, с. 151]. Тут можна навести приклади з пісенного матеріалу: "Ти, дівчино-паненочко, / Написане твоє біле личко. / Не так личко, як ті очі, / Мусив же я прийти опівночи" [14, с. 408]; "Не допоможе козакові восковая свічка, / Бо розлився Дунай-вода і бистрая річка" [14, с. 445]. Уточнює дослідниця свою думку таким чином: "Компоненти синонімічних зближень, об'єднуючись, набувають одного значення. Однак у зв'язку з тим, що в мові абсолютних синонімів не дуже багато, значення цілого в більшості випадків відмінне від значення складових частин і уточнюється в контексті" [7, с. 151].

Видається безумовно виправданим дослідження інших видів уснопоетичних повторів і постійних епітетів (див. вище), адже цілком тавтологічними сполуками в широкому розумінні можна вважати атрибутивні сполучення *крутий берег* (якщо зануритися у внутрішню форму – за О. Потебнею) і *ясна зоря*: "Посію я яру руту / Межи крутими берегами, / Ніяк вийти погуляти / За тими ворогами" [14, с. 428]; "Роздвоївся місяченько / На дві половини, / Світи, світи, ясная зорьо, / Хоть зо дві години" [14, с. 401].

Закономірно, що саме з аналізу повтору починає сучасний фольклорист С. Росовецький розгляд фольклорних прийомів художньої організації тексту у своєму ґрунтовному підручнику "Український фольклор у теоретичному висвітленні" (2008 р.) [12, с. 526]. Він називає повтор – напевне, несправедливо – найпростішим і покликається на висновок Є. Мелетинського, який вважає повтор "найдавнішою рисою фольклору, пов'язаною в генезисі і з наявністю ритму, і з вірою в магічну силу слова" [9, с. 19]. А зосереджується С. Росовецький на аналізі цікавого випадку – на повторі "не кожного рядка, а одного з рядків строфи "Із стріх вода капле..." у хрестоматійній веснянці "А вже весна, а вже красна" із "Малоросійських народних пісень, покладених на ноти для співу і фортепіано" А. Маркевича [12, с. 526–527].

Типовими для усної народної пісенності вважаються повтори, в яких *другий компонент ускладнено додатковими морфемами*, як наприклад, у пісні "Ой місяцю, місяченьку, вийди за комору", де саме другий компонент повтору ускладнений додатковою суфіксальною морфемою *-еньк-*: "Місяцю, місяченьку, і ти, зоре ясна, / Світи ж там на подвір'є, где дівчина красна" [14, с. 399].

Повторювані компоненти *можуть стояти поряд* і бути виражені дієсловами ("Світи, світи місяцю, / Хоть з їдну нічку..." [14, с. 401]); іменниками ("– Ой молодці, молодці, / Скажіте моїй дівоньці, / Нехай мене не любить, / Нехай своїх літ не губить" [14, с. 406]) або прикметниками: "Я ж то мовив, що зоря вийшла, / А то моя дівчинька по воду пішла. / Я за нею,

як за зорьою, / Сивим, сивим кониченьком понад горою" [14, с. 409]. Повторювані компоненти можуть бути подвоєні (як у прикладах, наведених вище), а можуть бути і потроєні: "Попід гаєм, гаєм, гаєм зелененьким – / Там орала дівчинонька воликом чорненьким" [14, с. 405]. Іноді повторювані компоненти *можуть розділятися іншими словами*: "Ой зависли, зависли, сині хмароньки зависли; / А не зійдеш мні, дівчинонько, з мисли" [14, с. 403]. Або: "Мислі мої, мислі, / Докупи ся зійшли, / На середоньку стали, / Спатоньки не дали" [14, с. 403]. Подекуди повторювані компоненти можуть *належати й до різних речень*: "Упала ясная зоря з неба, / Чогось мені до Грицина треба. / Треба ж мені до Грицина ножа, / Аж там сидит дівчинонька, як повная рожа" [14, с. 399].

Повтори також використовуються як засіб організації художнього тексту, наприклад, в анафорах і епіфорах. *Анафори* досить часто зустрічаються в народній ліричній пісенності. І. Чередниченко зазначає: "Повторюватися можуть різні синтаксичні одиниці і конструкції" [8, с. 381]. Зокрема, тут зустрічаємо анафоричну конструкцію, де використовується умовний спосіб дієслова з архаїчним *би-м*: "Післала би-м післоньки, але не смію, / Післала би-м листоньки, але не умію, Пішла би сама, молода, – боюся, / Бо бистрая вода Дунай, – утоплюся" [14, с. 404]. Анафорично може бути вжитий і особовий займенник *я*: "– Я жита не сіяла, сама роля всходить, / Я козаченька на чарувала, сам до мене ходить" [14, с. 406]. У наступному прикладі повтор анафорично вживаної групи "Ой не видно мого дому, тільки видно..." нагадує повтор цілого рядка, типовий для цього жанру українського фольклору: "Ой не видно мого дому, тільки видно грушу, – / Туди ж мою пориває рано й пізно душу. / Ой не видно мого дому, тільки видно баню, – / Туди ж мені любо-мило оченьками глянуть. / <...> / Ой не видно мого дому, тільки видно дубчик, / Коло його недалеко мій живе голубчик" [14, с. 402]. Подібну картину спостерігаємо й у таких рядках: "Ой у саду-винограду зацвів чорнобривець, – / Тим я тебе полюбила, що в батька одинець. / Ой у саду-

винограду зацвіли гвоздики, – / Тим я тебе полюбила, що ти невеличкий" [14, с. 412].

А от у вже згадуваній вище пісні "Ой місяцю, місяченьку, вийди за комору" анафоричний контекстуальний повтор функціонує у звертанні "Місяцю, місяченьку". З нього починається кожен двовірш: "Ой місяцю, місяченьку, вийди за комору, / Нехай з своїм милесеньким трошка поговору. / Місяцю, місяченьку, світи, не ховайся, / Хоть поїдеш, мій миленький, хутко повертайся. / Місяцю, місяченьку, і ти, зоре ясна, / Світи ж там на подвір'є, где дівчина красна" [14, с. 399]. Аналогічно в пісні "Ой дівчино моя мила, а чи вийдеш за мене" зустрічаємо анафоричне звертання: "– Дівчино моя, а що будеш їсти? <...> – Дівчино моя, на чим будеш спати? ..." [14, с. 423]. Цікаво, що в цьому ж творі ми спостерігаємо, крім анафори, ще й епіфору: " – Дівчино моя, а де будеш прати козакові сорочку?... / – На жовтім пісочку, / На чистенькім ставочку / Козакові сорочку! / – Дівчино моя, а де будеш сушить козакові сорочку?.. / – На жовтім пісочку, / На біленькім шнурочку / Козакові сорочку!" [14, с. 423].

Отже, як ми бачили, повтори активно використовуються в українській усній народній ліричній пісенності як один із центральних засобів спеціальної художньої організації фольклорного тексту поряд із іншими риторичними прийомами. До того ж, на відміну від тих же прозових жанрів, у фольклорному поетичному контексті вони звучать невимушено і видаються природними.

У подальшому видається перспективним виявити своєрідність повторів українського пісенного фольклору, порівнюючи уснопоетичні тексти не тільки з літературними, але і з фаховими записами щоденного мовлення, адже ще представники так званої "формальної школи" на початку 20-х років ХХ ст. замислювалися над проблемами розбіжностей мови "практичної" та "поетичної".

Безперечно, використання повторів за межами поетичної мови фольклору є ширшим і має більше функцій, ніж у межах

тезаурусу поетичної мови фольклору. В українському ж варіанті згаданого тезаурусу необхідно описати всі форми повторів, вирізнявши серед них усі, що не зустрічаються у фольклорах інших слов'янських народів.

1. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка. / Буслаев Ф. И. – Ленинград, 1941. 2. Веснянки, колісанки та загадки, записані 1920 року в селі Кирилівка Григорієм Ткаченком / Підготовка до друку С. К. РЗ. Гусарова Н.Д. Вариативный лексический повтор в языке севернорусских былин: Автореф. дис... канд. филол. наук. / Гусарова Н. Д. – Л., 1986. 4 Евгеньева А. П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XX вв. / Евгеньева А. П. – М. ; Ленинград, 1963. 5. Заверина Л. Н. Повтор – универсальное средство создания речевой экспрессии // Средства языка и речи: структура, семантика, функция, изучение. / Заверина Л. Н.– Тула, 1995. 6. Каган М. Д. Повторы в "Слове" // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". / Каган М. Д. – Ленинград, 1995. – Т. 4. 7 Коваль А. Практична стилістика сучасної української мови. / Коваль А. – К., 1967. 8 Ксенофонтowa Л. В. Семиотические свойства повтора во фразеологизированных единицах языка // Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова. / Ксенофонтowa Л. В. – М., 2008. 9. Мелетинский Е.М. "Эдда" и ранние формы эпоса. / Мелетинский Е. М. – М., 1968. 10. Миклошич Ф. Изобразительные средства славянского эпоса // Древности. Труды Славянской комиссии МАО. / Миклошич Ф. – М., 1895. – Т. 1. 11 Невская Л. Г. Повтор как имманентное свойство фольклорного текста // Славянский стих: стиховедение, лингвистика и поэтика. / Невская Л. Г. – М., 1996. 12. Росовецький С. Український фольклор у теоретичному висвітленні. / Росовецький С. – К., 2008. 13. Тараненко О. Повтор // Українська мова. Енциклопедія. / Тараненко О. – К., 2000. 14. Українські народні пісні в записях Зоріана Доленги-Ходаковського / Упор. О. І. Дей. – К., 1974. 15. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / Тараненко О. – К., 1962. 16. Чуглов В. И. Повтор словоформы с последующим распространением как синтаксическое явление // Филол. науки. / Чуглов В. И.— 2004. – № 5.

1. Buslaev F. I. O prepodavanii otechestvennogo jazyka. / Buslaev F. I. – Leningrad, 1941. 2. Vesnjanki, kolisanki ta zagadki, zapisani 1920 roku v seli Kirilivka Grigoriem Tkachenkom / Pidgotovka do druku S. K.

Rosovec'kij3. Gusarova N. D. Variativnyj leksicheskiy povtor v jazyke severnorusskikh bylin: Avtoref. dis... kand. filol. nauk. / Gusarova N. D. L., 1986. 4. Evgen'eva A. P. Oчерки po jazyku russkoj ustnoj poezii v zapisjah XVII–XX vv. / Evgen'eva A. P. – M.; Leningrad, 1963. 5. Zaverina L. N. Povtor – universal'noe sredstvo sozdaniya rechevoj jekspressii // Sredstva jazyka i rechi: struktura, semantika, funkciya, izuchenie. / Zaverina L. N.–Tula, 1995. 6. Kagan M.D. Povtory v "Slove" // Jenciklopedija "Slova o polku Igoreve". / Kagan M. D. – Leningrad, 1995. – T. 4. 7. Koval' A. Praktichna stilistika suchasnoї ukraїns'koї movi. / Koval' A. – K., 1967. 8. Ksenofontova L.V. Semioticheskie svojstva povtora vo frazeologizirovannyh edinicah jazyka // Filologicheskij fakul'tet MGU im. M.V. Lomonosova. / Ksenofontova L. V. – M., 2008. 9. Meletinskij E. M. "Jedda" i rannie formy jeposa. / Meletinskij E. M. – M., 1968. 10. Mikloshich F. Izobrazitel'nye sredstva slavjanskogo jeposa // Drevnosti. Trudy Slavjanskoj komissii MAO. / Mikloshich F. – M., 1895. – T. 1. 11. Nevskaja L.G. Povtor kak immanentnoe svojstvo fol'klornogo teksta // Slavjanskij stih: stihovedenie, lingvistika i pojetika. / Nevskaja L. G. – M., 1996. 12. Rosovec'kij S. Ukraїns'kij fol'klor u teoretichnomu visvitleni. / Rosovec'kij S. – K., 2008. 13. Taranenko O. Povtor // Ukraїns'ka mova. Enciklopedija. / Taranenko O. – K., 2000. 14. Ukraїns'ki narodni pisni v zapisah Zoriana Dolengi-Hodakovs'kogo / Upor. O. I. Dej. – K., 1974. 15. Cherednichenko I. G. Narisi z zagal'noї stilistiki suchasnoї ukraїns'koї movi. / Taranenko O. – K., 1962. 16. Chuglov V.I. Povtor slovoformy s posledujushhim rasprostraneniem kak sintaksicheskoe javlenie // Filol. nauki. / Chuglov V. I.— 2004. – № 5.

Dyadyscheva-Rosovetska J.B. Characteristics of the repeats' types in Ukrainian folk lyric (on the base of songster by Zorian Dolenga-Khodakovsky).

The article characterized the types of repetitions in Ukrainian lyrical singing on material of a song-book by Zorian Dolengi-Hodakovs'ky. This stylistic device focuses on recurring syntactic units and strengthen their artistic and figurative properties. Repetition also serves as a means of contextual expression.

Not only Ukrainian researchers, Slavic linguopoeitics repeatedly drawn attention to such a great feature of oral folk lyric singing as varied repetitions – one of the main organizing tools of folklore text. Also it is a figure of speech, used to improve depicting effect

or increase emotional weight of characters speech. In this paper we consider the various types of repeats Ukrainian lyrical songs on a broad background of lingvo folkloristics and linguistic studies of this phenomenon.

Specific observations were made only on the songs in the recordings made by Zorian Dolengy-Hodakovs'ky, who treated them with great reverence.

As one of the most important organizing means of folklore text in lyric songs, repetition is often used in Ukrainian folklore with other rhetorical devices. However, in the context of folk poetry they sound pertinently and appear inartificial, unlike in a prose genres.

Definitely, the use of repetition beyond folklore poetic language is much wider and has more features than in the terms of folklore poetic language thesaurus. The Ukrainian version of said thesaurus needs not only to describe all forms of repetition, but to point out all which are not found in the folklore of other Slavic folks.

Key words: folk linguistics, repeats, tropes, ukrainian folklore.

Дядищева-Росовецкая Ю.Б. К характеристике типов повторов в украинской лирической песенности (на материале сборника Зориана Доленги-Ходаковского).

В статье описываются и характеризуются типы повторов в украинской лирической песенности (на материале сборника Зориана Доленги-Ходаковского).

Ключевые слова: лингвофольклористика, повторы, тропы, украинский фольклор.

УДК 811.161.2

Лавренчук Ю.П., студ.